

POKOL BÉLA

A Magyar Köztársaság alkotmányának szabályozási elveiről

Az 1989-ben indult társadalmi–politikai rendszerváltás torzulásai miatt az elmúlt években olyan – tulajdonlási, médiahatalmi stb. – feszültségek és egyensúlytalanságok alakultak ki Magyarországon, hogy a hosszú távra tervezett alkotmány készítésére nem lehet alkalmasnak minősíteni a mai viszonyokat. E válságból kilábalásra az alkotmányos demokrácia modelljei közül az egyközpontú és erős végrehajtó hatalom lenne szükséges, vagy erős prezidencialista kormányformával – és ekkor nagyon le kellene gyengíteni a miniszterelnök jogosítványait –, vagy erős kancellár típusú demokráciával megoldva ezt, és ez utóbbi esetben, épp fordítva, az államfő jogosítványait kellene a minimálisra visszametszeni. Az Országgyűlés Alkotmányelőkészítő Bizottsága az erős miniszterelnöki modell mellett döntött, így ezt szakvéleményemben adottnak veszem, és ebben az irányban látom erősítendőnek az egyközpontú végrehajtó hatalom kiépítését. (Jeleznem kell azonban, hogy az elmúlt évek tapasztalatai alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy az Országgyűléstől független és közvetlenül a nép által választott államfő széles prezidenciális hatalmát megfelelőbbnek tartanám a válságból kikerülés érdekében. Természetesen ebben az esetben radikális elnöki intézkedéssorozatok véghezvitele és a stabilizálódás után kellene a végleges új alkotmányt megalkotni.)

E bevezető megjegyzések után, rátérve az alkotmánykonceptióra, „Az alkotmányozás célja” című részben írtak kritikájával indokolt kezdeni. Gondolati csúsztatásnak – vagy udvariasabban: összemosódásnak – kell tekinteni azt, hogy a megállapításból, miszerint „a polgárok stabil és kiszámítható életviszonyokra vágnak”, azt vezeti le a koncepció, hogy „nem szükséges gyökeres változtatás a hatalom

gyakorlásának módjában". Ez csak a társadalomnak arra a felső öt százalékára nézve lehet igaz, amely a „mai stabil viszonyok” között is jól él, és a privatizáció, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek kedvezményezettjeként érdekelt a mai helyzet fenntartásában. De ahhoz, hogy a társadalom létminimum alá süllyedni nagyobbik fele lehetőséget kapjon a felemelkedésre, éppen hogy szakítani kell a „mai stabilitásokkal”. A koncepciónak az a további megállapítása, hogy „gyökeres alkotmányjogi változtatásra nincs igény”, csak abból fakad, hogy az elmúlt 40 év dermedt csendje után a jelenlegi alkotmányelőkészítő kormányzat is elmulasztotta a széles körű alkotmányozási viták és népgyűlések megszervezését. (A kész koncepció fölött természetesen inkább csak látszatviták folyhatnak a most induló társadalmi viták keretében, és kevésbé tartalmi, mint inkább legitimáló funkcióra lesznek alkalmasak ezek.) Ugyanígy elhibázottnak kell tekinteni azt a koncepcióba felvett szlogent, miszerint a „rendszerváltoztatás visszafordíthatatlanná vált”, hisz az összes parlamenti ellenzéki párt, de a szocialisták jó néhány politikusa és ideológusa is már hosszabb ideje hangoztatja a tömegmédiúmokban, a szellemi szférákban és a bankszférában kialakuló oligarchikus tendenciákat, amelyek egy szűk csoportot még a kádárizmus viszonyaihoz képest is nagyobb hatalomhoz juttattak.

Nem felel meg a valóságnak „Az alkotmányozás módja” című részben írt állítás sem, hogy tí. megfelelő szakmai-konszenzus alapján készítették volna el a most vitatott alkotmánykonceptiót. Teljesen elhibázottnak bizonyult ugyanis az, hogy az Állam- és Jogtudományi Intézet kezébe tették le e viták megszervezését, mivel ez tartalmilag egy szűk, politikailag egyirányban elkötelezett kört juttatott domináló pozícióba az alkotmányjoggal ténylegesen foglalkozók közül, e helyzet lefedezésére és a széles szakmai konszenzus látszatának megteremtésére családjogászt, munkajogászt, szövetkezeti jogászt, pénzügyi jogászt stb. bevont formálisan a koncepció készítésébe. Mindez lehetetlenné tette, hogy a mintegy 25–30 itthoni alkotmányjogász érdemben tudjon közreműködni a koncepció készítésében.

Az egyes alkotmányjogi rendelkezések tervezett tartalmához a következő megjegyzéseket és módosító javaslatokat kívánom fűzni:

10. oldal (Az állampolgári jogok és az emberi jogok tisztább elhatárolásához): Ez helyes törekvés, de – arra tekintettel, hogy a határainkon túl élő öt millió magyar döntő része nem magyar állampolgár – végiggondolandó, hogy nem lenne-e helyes, ha bizonyos alapjogokat az állampolgárokon túli személyi körből csak a magyar származásúaknak juttatnánk, és a minden emberre kiterjedő alapjogok már a harmadik, a legszélesebb kategória lenne – a német és a spanyol alkotmányozás szabályozásához hasonlóan. Így állampolgárságon járó jogon, a magyarsághoz tartozás jogán és végül az emberi jogon járó alapjogokat kellene megkülönböztetni.

13–18. oldal (Az egyes alapjogokhoz):

– Megfontolandónak tartom, hogy az emberi méltóság sérthetetlenességét ne mint alapjogot, hanem mint alkotmányos célkitűzést fo-

galmazza meg az új alkotmány. Ez a követelmény ugyanis sokkal absztraktabb szinten helyezkedik el, mint a tényleges alapjogok, és így normatív iránymutatása nagyon kevés ahhoz, hogy egyedi ügyekben alkotmányos panaszt vagy egyéb alkotmánybírói eljárást lehessen rá alapozni. A normatív tartalom hiánya miatt alapjogként „biankó csekk” az alkotmánybírói kezében, amely túlzottan nagy hatalmat adhat számára a törvények megsemmisítésénél. Az a további megfogalmazás pedig, miszerint e követelmény mint „általános személyiségi jogok forrása” kerüljön be az új alkotmányba, csak végiggondolatlanúság eredménye lehet az Alkotmányelőkészítő Iroda munkatársai részéről. Ez a formula ugyanis az eddigi magyar alkotmánybírói gyakorlatban a minden politikai erő által elítélt aktivizmus alapja volt, és erre támaszkodva ez a testület maga olvasott bele az alkotmány szövegébe olyan alapjogokat, amelyek nem voltak benne. Ennek megakadályozását e koncepció későbbi részei is szükségesnek deklarálják (lásd 53. oldal b. pontját), így érthetetlen, hogyan került ez az aktivizmusra alapot adó formula az alapjogok tárgyalásába.

– Ugyanitt érinti a koncepció – az élethez való joggal kapcsolatban – a halálbüntetés kérdését. Ez olyan fontos kérdés, hogy nem lehet megkerülni alkotmányszintű szabályozását. Az alkotmány elfogadásának népszavazással megerősítése komédiává válik, ha a vitatott kérdéseket – mint ezt is – hallgatólagosan kívánják eldönteni az új alkotmány készítői, és e kérdés rendezését kihagyják az alkotmányból.

– (A magánélet sérthetlenségének jogához): A koncepció alkotmányi rendelkezéssé kívánja tenni azt a különbségtételt, hogy a közélet területén fellépő állampolgárok és politikusok jogát korlátozni lehet, ezzel szemben a többi állampolgárét nem. Erre azt az ideológiát találták ki e különbségtéves védelmezői, hogy a „közélet átláthatósága” kívánja ezt meg. A közéletben fellépők magánélete kisebb fokú védelmének tényleges hatásaként azonban a tömegmédiákat kézben tartó politikai csoportok hatalma növekedik meg a kormányzattal és a politikusokkal szemben, mivel azok a politikusok, akiknek irányzatával a tömegmédiák szemben állnak, a legagresszívabb fürkészésnek lesznek kitéve – mint ahogy ma is ez a helyzet –, ám azok, akik az ő politikai csoportjaikhoz tartoznak, a legnagyobb jogellenes, vagy erkölcsellenes cselekedetek elkövetése esetén is védettek maradnak a tömegmédiák nyilvánosságától. (Lásd pl. az Agrobank elnökét, aki mint hős jelent meg a letartóztatásából szabadulva a tv-híradó és a többi médium prezentálásában, míg a többi politikai irányzathoz tartozó párt és politikus legkisebb vitatható lépését is sokszor hetekig botrányként tálalják a médiumok!) A mai magyar médiaviszonyok között tehát ez a rendelkezés egyszerűen a médiahatalom erejét növeli a kormányhatalom és a parlamenti intézmények rovására.

– (A véleménynyilvánítás szabadságához): Az alapjogok közül különösen ez a jog követeli meg, hogy részletesebb kifejtéssel kerül-

jön be az új alkotmányba. Ugyanis ez az alapjog a tömegmédiák és a sajtó működésének tartalmi meghatározója, míg a sajtószabadság inkább csak általában jelöli a lapalapítás és működés szabadságát. Magyarországon a politikai akaratképzés és a politikai közvélemény alakítása csak részben történik a létrejött többpártrendszer keretein belül, nagyobb részben a tömegmédiákon keresztül valósul meg. Ennek történeti okai vannak, és strukturális okok miatt ez tartósan így marad a jövőben is. Ezért a tömegmédiák politikai kiegyensúlyozottsága az egész magyar politikai rendszer működésének garanciáját jelenti. A véleménykifejezés szabadságának pedig ez az úgynevezett objektív-intézményi oldala. Megítélésünk szerint tehát fel kell venni az alapjogok katalógusába a véleménykifejezés szabadságának deklarálása mellett ezt az objektív-intézményi oldalt is, és ennek biztosítékaként a német alkotmányjogból három mechanizmus átvételét javasoljuk:

- Az írott sajtóban, ahol a pártosan elfogult újságírásnak bevett hagyományai vannak a modern demokráciákban is, egy-egy lap politikai elfogultsága elfogadható. Am az országos napi- és hetilapok vonatkozásában összességében a politikai irányzatok kiegyensúlyozott jelenlétére kell törekedni. Ennek eszköze lehet a hirdetési piac kiegyenlítésére bevezetett ún. „hirdetési adó” és az ebből képzett „Hirdetési Esélykiegyenlítési Alap” létrehozása, amelyből az átlagos hirdetési bevételt el nem érő lapok rendszeresen megkapnák az elvont összegek arányos részét. Ma főként a hirdetések elmaradása miatt mennek tönkre azok a lapok, amelyek politikailag szembenállnak a gazdaságilag erős csoportokkal, és ennek révén egyetlen politikai irányzat médiahatalma jön létre.

- Az elektronikus tömegmédiákban – a rádióban és a televízióban – azonban minden egyes adás politikai kiegyensúlyozottsága alkotmányos működésük előfeltétele. Ennek biztosítására két egymást kiegészítő mechanizmus áll rendelkezésre. Egyrészt a parlamenti pártok által felállított Panaszbizottság előtt meg lehet támadni politikai elfogultság címén a közszolgálati és kereskedelmi adók egyes műsorait. Amennyiben ez a szerv megalapozottnak látja a politikai elfogultság elleni panaszt, és elmarasztalja a műsort, úgy egy időszakon belüli többszöri elmarasztalás esetén – vagyis nagyfokú és tartós politikai elfogultság fennállása esetén – bevonhatja az adott rádióadó vagy televíziós állomás működési engedélyét. Közszolgálati adó esetében pedig kimondhatja az adott műsor megszüntetését.

- Ehhez csatlakozóan fel kellene venni az új alkotmányba – a véleményszabadság jogára vonatkoztatva – a német alkotmányjogtudományban kialakított „jogok eljárásának” formuláját, amelynek alapján az elektronikus médiákban a visszatérően és súlyosan politikai elfogultsággal elmarasztalt hivatásos újságírókat, riportereket és szerkesztőket az alkotmánybíróság egy különbizottsága meghatározott időtartamra megfoszthat hivatása gyakorlásától.

E rendelkezések nagy részét a médiatörvényben kell kifejteni, de alkotmányi alapjukat már a véleménykifejezés szabadságának jogához csatoltan fel kell venni az alkotmány szövegébe.

22-23. oldal (A Magyar Nemzeti Bank tervezett jogforrásához): Alkotmányjogilag elfogadhatatlan, hogy az ország pénzügyeinek alakítása a kormánytól függetlenül alakuljon, és a központi jegybanknak olyan független szerepe legyen, ahogy azt ez a koncepció tartalmazza. Egy önálló „banki hatalom” alkotmányjogi kiépítését jelentené e koncepció megvalósítása, és ez ellen – az SZDSZ kivételével – már eddig is többször felléptek a parlamenti pártok. Az ország pénzügypolitikájának a mindenkorai kormánypolitika részeként kell alakulnia, és ez – a törvények jogforrási szintje alatt – kormányrendeletben, illetve pénzügyminiszteri rendeletben szabályozandó. Az önálló MNB elnöki rendelet, amely ráadásul a kormányrendelettel egy szinten helyezkedne el a koncepció szerint, a legmélyebben sérti a politikai demokrácia elveit.

24. oldal (A népi kezdeményezéssel való törvénykezdeményezés kérdése): A koncepció el kívánja törölni ezt a lehetőséget, és ez szükségtelenül korlátozza a közvetlen demokrácia eszköztárát. A kezdeményezők számát körülbelül 200 ezerre felemelve, meg kellene adni továbbra is a társadalom tömegeinek ezt a lehetőséget.

28. oldal (A választási jog előfeltételei): Megfontolandó, hogy „az ország területén élés” ne legyen előfeltétele a választójog gyakorlásának, és a külföldön élő magyar állampolgár valamelyik országos pártlistára leadhassa szavazatát.

31. oldal: Abszurdnak tűnik az az állítás, hogy a kormány felelős az Országgyűlésnek, de nincs neki alárendelve. A kormány parlamenti felelőssége – és ennek technikai megvalósítási eszköze, a bizalmatlansági indítvánnyal való kormánybuktatás lehetősége – épp ezt az alárendeltséget valósítja meg. Noha ez az alárendeltség ma már úgy alakul a legtöbb parlamentáris országban, hogy a kormány erősebben kiemelkedik az egyszerű parlamenti állandó bizottságok közül, ami pedig eredetileg a kormány pozícióját is meghatározta a parlamentáris kormányzásban. Ez a függetlenedés azonban nem lehet el addig, hogy tagadjuk az alárendeltséget.

34. oldal: A koncepció a köztársasági elnök jogkörében fenn kívánja tartani az előzetes, a törvények kihirdetése előtti normakontrollra küldés jogát. Ez a jogkör átpolitizálja az alkotmánybíráskodást, és – ahogy az alkotmánybírák többsége maga is kérte – meg kellene szüntetni ezt a lehetőséget.

35. oldal (A köztársasági elnök miniszterelnök-jelölési monopóliumáról): A koncepció felveti, hogy e monopóliumot meg kellene szüntetni. Javaslom, hogy az államfő sikertelen miniszterelnök-jelölése esetén a második fordulóban minimálisan 100 képviselő támogatásával is lehessen miniszterelnököt jelölni az új kormány megalakítási folyamatában, amely felett az Országgyűlés többségi szavazattal dönt. A köztársasági elnök e téren meglévő monopóljoga ugyanis

nagy veszélyeket rejt magában, még ha az eddigiekben ez szerencsére nem is realizálódott.

36. oldal: A koncepció a kormánytól független központi közigazgatási szervek lehetőségéről ír – így akarja növelni az MNB kormánytól való függetlenségét is –, és ez összeegyeztethetetlen az új alkotmány továbbra is parlamentáris kormányzást tartalmazó modelljével. Alapelvként csak az fogadható el, hogy ha egy szervezet közigazgatási jogosítványokat is ellát, akkor ebben a tekintetben a kormány irányítása alá kell tartoznia.

52–53. oldal (Az alkotmánybírósról): Itt négy fontosabb megjegyzést szeretnék tenni:

– Vitatni kell a koncepciónak azt a tervét, hogy – a mai helyzettel szemben – az alkotmánybírószág már a népszavazási kezdeményezést is elbírálhassa. Ez a lehetőség a demokráciával és a nép akaratnyilvánító képességével, illetve belátásával szemben olyan kételyt táplál, amely az egypártrendszerhez szokott „felsőbbégi állam” gondolati reflexeiből táplálkozik. Sok ezren csak akkor csatlakoznak egy népszavazási kezdeményezéshez, ha valamilyen társadalmi alapja van. Ezért véleménynyilvánító népszavazást – vagy akár a petíció benyújtásához szükséges aláírások gyűjtését – korlátozás nélkül kellene megengedni az új alkotmányban is.

– (Az alkotmánybírószág eljárása) A koncepció változtatási törekvései ezen a téren helyesnek minősíthetők, de javasolom felvenni ezen túl azt is, hogy „az Alkotmánybírószág kötve van az indítvány kereteihez”. Ma ugyanis ennek kimondásának hiányában ez a testület olyan törvényhelyeket is vizsgálat alá vesz, amelyet egyáltalán nem kért az indítványozó, és ezzel tartalmilag a hivatalból indított alkotmánybírószági eljárás felé tolódott el sokszor tevékenysége.

– (Az Alkotmánybírószág elnökének megválasztása) Miután három évre ismét megválasztották a Magyar Alkotmánybírószág elnökét, megszűnt e kérdés aktuálpolitikai felhangja, és felvethető, hogy e fontos közjogi méltóság betöltőjének személyét – éppúgy, ahogy a német modellben – az Országgyűlés válassza meg az alkotmánybírák közül kétharmados többséggel, amennyiben ez nem lehetséges, a harmadik fordulón egyszerű többséggel.

– (A régi alkotmányon alapuló alkotmánybírószági döntések sorsáról) A koncepció megkerüli e kérdés említését, pedig ezt a legalapvetőbbnek kell tekinteni. Öt vaskos kötetben összegyűjtve határozzák meg e döntések alkotmányos életünket, így az új alkotmány körüli felhajtás teljes egészében hiteltelenné válik ezek sorsának rendezése nélkül. E rendezésnek abból kell kiindulni, hogy az alkotmánybírószágnak a mindenkori alkotmány „szolgája” szerepében van csak helye a jogrendszerben és a demokratikus politikai rendszer intézményei között. Ebből pedig következik, hogy új alkotmány életbe léptetése esetén a régi alkotmánnyal együtt a régi alkotmány alapján hozott alkotmánybírószági döntések is hatályukat veszítik. Mivel azonban az új alkotmány tartalmilag döntő mértékben egyezni fog a régi alkotmánnyal, ezért a záró rendelkezések között fel lehet hatalmazni

az Alkotmánybíróságot arra, hogy egy rövid határidő kifizése mellett vizsgálja át döntési anyagát, és az új alkotmánnyal egyezőket egyetlen határozatban hirdesse ismét ki. Feltehetően a régi döntések igen nagy százalékban ismét kihirdetésre kerülnek majd, de korábbi határozataik hatályának szimbolikus megtörése az új alkotmány által a parlamenti demokrácia és az alkotmányos jogállam sarokkövét kell, hogy jelentse. Enélkül mostantól fogva hivatalosan is felhatalmazva érezhetné magát a Magyar Alkotmánybíróság arra a legtöbb alkotmányjogász és politikai erő által eddig is kritikával illetett álláspontjára, miszerint őt igazán a saját döntései által létrehozott „láthatatlan alkotmány” vezeti későbbi döntéseiben, vagyis tulajdonképpen számára ez az igazi alkotmány.

Szabó Máté 1996. február 15-én védte meg az alternatív mozgalmak témakörében akadémiai doktori disszertációját (az „Alternatív mozgalmak Magyarországon” – 1993 című könyvét). Részleteket közlünk a készült téziseiből, valamint közöljük az opponensi véleményeket, illetve a szerző válaszát.

SZABÓ MÁTÉ

Tézisek (részlet)

Az 1987–1992 közötti időszakban radikális gyorsasággal tágult ki a magyar politikatudomány elemezte aktuális társadalmi-politikai problémák köre, és megnövekedtek a politikatudomány nemzetközi, elsősorban a nyugati demokráciákhoz kötődő kapcsolatai. Munkámat nagyban befolyásolta e kétirányú „nyitás”, mivel egyrészt elhárultak a magyar társadalmi mozgalmak és a politikai intézmények viszonya elemzésének a nyolcvanas évek elején még masszív politikai és tudomány-politikai korlátai, másrészt kutatásaim közvetlenül és akadálytalanul részévé válhattak a nemzetközi tudományos közösség vitáinak.

Lényegesnek tartom, hogy dokumentáljam a disszertáció előkészítésének fenti körülményeit, mivel nagymértékben meghatározták a disszertáció jellegét és céljait. E célokat abban foglalnám össze, hogy a dolgozat megkísérli a társadalmi mozgalmak szerepe szempontjából végigkísérni azt a folyamatot, amely a rendszerváltáshoz vezetett, elemzi annak módját, mikéntjét, következményeit és problémáit, elsősorban a nyugatnémet politikatudomány koncepcióinak felhasználásával. Az elemzés arra a kérdésre is választ igyekszik találni a társadalmi mozgalmak kérdésköre kapcsán, hogy mennyiben és milyen módon intézményesültek a magyar politikai rendszerben az 1987–1992 közötti időszakban a plurális demokrácia modelljének értékei, eljárásai, intézményei és politikai kultúrája, és hogy mindez

miben teremtett új feltételeket a társadalmi mozgalmak működése számára. Az elemzésen végigvonul az összehasonlító szempont, mind a mozgalmak mozgásterének magyarországi változásai, mind Magyarország és az NSZK, mind pedig némelyik volt „szocialista” ország fejlődése kapcsán. A magyar–nyugatnémet összehasonlítás lehetőségei korlátozottak, mivel a tárgyalt időszakban mindkét politikai rendszer – a magyar a rendszerváltás, a nyugatnémet pedig az újraegyesítés révén – alapvető változásokon ment keresztül. Magának az átalakulási folyamat dinamikájának az összehasonlításánál az NDK-t, míg a társadalmi mozgalmak spektrumának összevetésénél az NSZK-t vettem alapul. Az intézményrendszer elemzésében pedig legfeljebb csak implicite, koncepcionális szinten lehet alkalmazni a nyugatnémet modellt, például a pártrendszer és a korporativizmus viszonyának taglalásában, de a nyugatnémet politikai rendszer sajátos történeti tradíciók (föderalizmus, a társadalmi mozgalmaknak és a közvetlen demokratikus elemeknek a fasiszta múlt következtében történt margóra szorulása stb.) miatt kialakult szerkezete nem lehet közvetlenül vonatkoztatási pont a magyar fejlődés elemzéséhez.

Módszertanilag így csak az összehasonlító keretek korlátozott alkalmazása tűnt járható útnak. A volt közép-európai szocialista országok esetében az átmenet dinamikájának összevetését csak a társadalmi mozgalmaknak a rendszerváltásban játszott szerepe kapcsán, és csupán a volt NDK-val, illetve Lengyelországgal kíséreltem meg. Ezt az összehasonlítást azért nem terjesztettem ki más országokra, mert nehezebben hozzáférhető a mozgalmak kutatás számára az ottani fejlődés, a megfelelő angol és német szakkikkek hiánya miatt. Lengyelország és az NDK kapcsán viszont rendelkezésre áll a megfelelő szakirodalom. Kutatásaim továbbfejlesztésében mindenképpen nagy szerepet szánok az összehasonlító keret kiterjesztésének, elsősorban a nemzetközi összehasonlító kutatásokban való részvételem útján.

A feldolgozott témakör sokfélesége más vonatkozásban is módszertanilag a pluralizmust, illetve az interdiszciplináris eljárások felhasználását igényelte. A társadalmi mozgalmak esetében a politikai és az általános szociológiai módszerek felhasználása az indokolt, a politikai-jogi intézmények vizsgálatában pedig a történeti és az institucionális, az állam- és jogtudományok módszereihez közelálló módszereké. Ebben a sokféleségben az egységet az elemzés központi szempontja, a társadalmi mozgalmak tevékenységének, a társadalmi-politikai változás folyamatában játszott aktív szerepüknek, illetve az e folyamatból számukra adódó kihívásoknak a számbavétele jelentette. A téma szerteágazó jellege és sokoldalúsága mobilizálta szakmai fejlődésem különféle tapasztalatait, és igényt támasztott a szintézisre; az állam- és jogtudományi tanulmányokat, az állam- és jogelméleti doktori védést, a politikaelmélet történetének körében folytatott több mint tíz éves oktató és kutatómunkát, valamint a társadalmi mozgalmak témakörében folytatott szociológiai-politológiai kutatásokat illetően.

A társadalmi mozgalmak problémaköre a gyors társadalmi-politikai változás időszakában különféle és eltérő elméleti forrásbázis feldolgozását tette szükségessé. A feldolgozott elméleti források körének kijelölése összefügg az elemzés módszerével, illetve az alapjukul szolgáló tudományértelmezéssel és orientációval. A tudományos munkámat közvetve és közvetlenül is befolyásoló szerzők, Max Weber, Jürgen Habermas, Udo Bernbach, Joachim Raschke és Papp Zsolt nyomán a kritikai, fenomenológiai, kommunikatív cselekvéselméleti, és a kvalitatív, a politikai kulturális és a történeti-institucionális elemzés egyaránt meghatározta elméleti-módszertani felfogásomat. Elismerve hasznosságukat, nem, vagy nem meghatározó mértékben alkalmazom a rendszerelmélet, illetve az empirikus, kvantitatív, behaviorista orientációjú elemzések eredményeit. Kétségtelen, hogy a társadalmi mozgalmak avagy a politikai intézmények változásának problémáit lehet elemezni ezekről az enyéimtől eltérő elméleti-módszertani alapokról is, és alkalmazásuk kétségtelenül jellegükben és hangsúlyaikban az én elemzéseim eredményeitől eltérő konklúziókhoz vezethet.

A különböző elméleti-metodológiai szempontú elemzések eredményeit ki kell egészíteni egymással a tudományos ismeretek felhalmozódásának folyamatában, de ez a folyamat egészen belül történik, és nem szükséges minden egyes munkának avagy kutatási fázisnak felölelnie a lehetséges álláspontok és személelmódok teljes spektrumát. Ezért hangsúlyozom, hogy értekezésem a fent említett sajátos álláspont alapján készült, és nem kívánok vitatkozni más felfogású elemzésekkel avagy tagadni az érvényüket. Kandidátusi disszertációmban már részletesen elemeztem a mozgalmak kutatás lehetséges elméleti-módszertani alternatíváit, és kritikus áttekintésük alapján érveltem saját felfogásom mellett. Ez az elemzés „Adalékok a társadalmi mozgalmak kutatásához” címmel megjelent a *Szociológia* 1987/1. számában (43–79. old.). Hasonlóképpen kifejtettem – a különféle elméleti-módszertani álláspontok áttekintése után – saját felfogásomat a politikai intézmények kutatásáról az „Adalékok a politikai intézmények elméletéhez” című írásomban (*Társadalomtudományi Közlemények*, 1986/1. 50–65. old.), a politikai eszmék történetéről pedig a „Politikaelmélet történetének funkciói a politikatudomány számára” címmel (*Társadalomkutatás*, 1987/3. 63–68. old.). Mivel a különféle elméleti-módszertani koncepciók számbavételét és saját álláspontom kifejtését a mozgalmak, intézmények és az eszmék története kapcsán már elvégeztem ezekben a korábban megjelent munkáimban, értekezésemben a „Kollektív cselekvés dinamikája” című részben csupán megismétlem kandidátusi disszertációm néhány eredményét, és elemzéseim során szervesen és közvetlenül építkezem korábbi kutatásaimra. Ezért itt pusztán le kívánom szögezni elméleti-módszertani álláspontom változatlanságát, ami döntően meghatározza az elemzés módszereit és forrásait egyaránt.

Kétségtelen, hogy disszertációm és az említett tanulmányok megírása óta Magyarországon végbement rendszerváltás kapcsán sok tár-

sadalomkutató módosította, illetve megváltoztatta elméleti-módszertani alapállását. Eppen ezért is szeretném kiemelni, hogy a nyolcvanas években kialakított felfogásomat nem módosították a később bekövetkezett váratlan és radikális társadalmi-politikai változások. Elméleti-módszertani álláspontom kontinuitásának hangsúlyozásával nem kívánom azt a látszatot kelteni, mintha ezek az 1987-1992 között lezajlott változások hatástalanok maradtak volna felfogásomra, avagy hogy azokat előre „láttam” volna, illetve hogy nem szolgáltak számomra meglepetésekkel. Nem kívánok itt állást foglalni a „Láttuk-e, hogy jön?” rosszul – mert a később lezajlott fejlődés konkrét formáinak alapján – feltett kérdését illetően, de leszögezem, hogy a radikális társadalmi-politikai változások szükségessége világossá vált számomra a nyolcvanas években, ám módjuk, mikéntjük és eredményeik vonatkozásában nem fogalmaztam meg semmiféle prognózist. Történeti orientációjú kutatóként a már lezajlott fejlődés magyarázata az, ami elsődlegesen érdekes számomra, és kevésbé foglalkoztatnak a futurisztikus-prognosztikus előrejelzések. Ezt a hermeneutikai orientációt csak erősítették bennem a rendszerváltás tapasztalatai, amelyek mind a mozgalmak, mind pedig a politikai intézmények és a politikai kultúra elemzése kapcsán azoknak a tradícióknak a fontosságát tudatosították számomra, amelyeket a politikai kultúra őriz meg és közvetít.

Az azóta bekövetkezett társadalmi-politikai változások – 1987-ben megvédett disszertációmhöz képest – számomra a társadalmi mozgalmakban rejlő társadalomváltoztatási lehetőségek korlátainak és a tradíciók erejének a fontosságát erősítették meg. Ezek a felismerések azonban nem cáfolták meg a kollektív cselekvésnek mint a tudatos társadalomváltoztatás egyik lényeges összetevőjének a jelentőségét. A társadalmi mozgalmak, akárcsak a politikai intézmények, közvetítőkké válhatnak a tradíciók és az innováció között a politika folyamatában.

Elemzési-módszertani szempontból fontos aláhúzni azt is, hogy az értekezés nem azért nem foglalkozik a magyar rendszerváltás folyamatainak elemzésekor a nemzetközi politikai viszonyokkal, mintha azokat valamilyen okból elhanyagolhatóaknak tekinteném. A magyar fejlődés folyamatai messzemenően függték és függenek a nemzetközi viszonyoktól, jelesül a volt Szovjetunió felbomlásától, a nagyhatalmak közötti viszonyok átalakulásától globális méretekben és a régión belül, illetve végül, de nem utolsósorban a régión belüli átalakulások egymást erősítő-akadályozó hatásaitól. Ebben a vonatkozásban a volt szocialista országok között részben a prekommunista tradíciók, illetve sok más tényező alapján végbemenő differenciálódási folyamat tanúi és részesei vagyunk.

A magyar változások nemzetközi gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi viszonyrendszerének elemzése a kutatás jelen stádiumán túlmutató jelentőségű. Ennek a komplex és sokszálú viszonyrendszernek a mégoly sematikus beépítése a kutatás tematikájába szétfeszítette volna az elemzés kereteit, továbbá, mivel a kérdéskör hazai

és nemzetközi kutatása éppen hogy kibontakozóban van, tulajdonképpen önálló alapkutatásokat igényelne. A kutatás továbbfejlesztése során ezt a kérdéskört integrálni lehetne az elemzésbe, például kiemelve a politikai kultúra tradícióinak és a nemzetközi viszonyok változásaiból adódó politikai lehetőségstruktúrának az együttes hatását a változások és a mozgalomfejlődés dinamikájára. Ez azonban a jelen munka keretein belül éppúgy nem volt lehetséges, mint például a politökonomiai jellegű elemzések integrálása.